

**АДАБИЯТТЫН МЕКТЕП КУРСУНДА «КУЛТЕГИН»
ДАСТАНЫН ОКУТУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ**
(2-макала)

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ЭПОСУ «КУЛТЕГИН»
В КУРСЕ ШКОЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**
(2 статья)

Түйүндүү түшүнүктөр: Байыркы түрктөр, кыргыз каганаты, ташка чегилген жазуулар, Алтай, Саян тоолору, Энесай дарыясы, Могилян каган, теңир, кичи жазуу, чоң жазуу, Капаган каган, он тутук, Чаң Сенун, Конфуций, Йолыгтегин, кол башчы, руникалык жазма эстеликтер.

Ключевые слова: древние тюрки, кыргызский каганат, письменна высеченные на камне, Алтайские, Саянские горы, река Енисей, каган Магилян, Тенгри, малые письменна, большие письменна, каган Капаган, десять проводов, Чан Сенун, Конфуций, Йолыгтегин, предводитель, рунические письменные памятники.

Кыргыз адабиятынын мектеп курсунун окуу программасы VIII класста «Кыргыз элинин байыркы жазма эстеликтери» деген ири бөлүмдүн астында байыркы Орхон-Энесай жазма эстеликтерине удаа “Күлтегин” эстелик-дастынын окутууну сунуш кылат. Программалык 2 сааттын аралыгында окуучулар Күлтегиндин урматына коюлган таш бетиндеги жазуунун тарыхый жана маданий жактан мааниси менен таанышат. Кичи жазуу жана көлөмдүү жазуулардын мааниси, мазмуну менен Култегин эстелигиндеги жазуулар – кыргыз адабиятынын байыркы үлгүсү сыяктуу маалыматтар менен камсыз болушат. Биз төмөндө ошол эки саатын алкагында мугалимдин бере турган маалыматынын болжолдуу үлгүсүн сунуш кылабыз.

«Күлтегин» эстелигиндеги ташка чегилген жазуулар. Эстелик ташка Билге каган иниси, баатыр Күлтегин туурасындагы тарыхый баянды чегип жазууну уулу Йолыгтегинге тапшырган. Демек, Йолыгтегин – «Күлтегин» дастанынын сөздүн толук маанисиндеги автору, акын, дайыны биздин күндөргө чейин жеткен туңгуч тарыхчы.

Кыязы, эстеликтеги жазуулардын орчундуу бөлүгү Күлтегин өлгөндөн алда канча мурда эле чегилип бүткөн көрүнөт. Себеби, эстеликте тарыхый баяндоолор 716-жылга чейин эле жеткирилип, андан да Күлтегин жүзөгө ашырган төңкөрүш*, аталаш туугандарынын өлтүрүлүшү да жазууда эскерилбейт. Ушундан улам «ташка чегилген текст 716-жана 720-жылдардын орто чендеринде, аныгы 717–718-жылдарда жазылса ке-

рек»** деп жыйынтык чыгарса болот. Канткен күндө да «...эстелик жазуунун тексти 719-жылдан кеч эмес мезгилде жазылган, анткени 720-жылдагы улуу жеңиштер жөнүндө эстеликте эч маалымат айтылган эмес»***

* *Кошумча маалымат:* Капаган каган 716-жылы байыркылар тарабынан өлтүрүлгөндөн кийин ордодо башаламандык орун алган себептүү Күлтегин аскерий төңкөрүш жасап, жолу улуу агасы Могилянды кагандыкка коёт. Могилян мына ушундан баштап Билге каган аталат.

** Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. – Б., 1999. – 340-б. *** Л.Н.Гумилевдун аталган эмгеги. – 339–340-б.

Күлтегиндин эстелигиндеги жазуулар окумуштуулар тарабынан шарттуу түрдө «Кичи жазуу», «Көлөмдүү жазуу» деп аталган эки бөлүктөн турат. «Кичи жазуу» 13, «Көлөмдүү жазуу» 53 бөлүмчөдөн куралган. «Кичи жазууну», «Көлөмдүү жазуудагы» ташка чегилген баянга киришүү катары караса болот. Муну андагы тексттин ички маани-маңызы ачык көрсөтүп турат. Мында Билге каган өзү тууралуу өзү баян этет. Теги теңирден, түрк каганы экенин, элдин камы үчүн чыгышка, түштүккө карай жортуулдап көп элдерди багындырганын, бир тууган журтчулугу үчүн көп эмгек жасаганын баяндайт.

«Күлтегин» эстелиги: кичи жазуу

(1) Теңримдей, теңрим болтурган (жараткан) түрк Билге каганы бу такка отурдум. Сөзүмдү түгөл эшиткен (уккула) улуу-кичүү туугандарым, уулум (уулдарым), бирдиктүү уруум, элим, оңумдагы шадапыт (чин) бектер, солумдагы (сол жактагы) таркат буйрук берүүчү бектер, отуз тогуз огуз бектери, эли бу сөзүмдү назарлуу (жакшы) эшит (ук).

(2) Катую (терең) тында. Илгери – күн чыгышта, оңго – түштүктө, артка – күн батышта, солго – түндүктө бул ичтеги (арадагы) көп эл мага багынган. Мынча эл ...көп эттим (эмгектендим, аракеттендим).

(3) Ал эми өөнү (арамы) жок түрк каганы Өтүкен жышда отурса, элде муң жок. Илгери (чыгышка) Шантуң жайыкка чейин жортуулдадым, деңизге кичине жетпедим, түштүккө Тогуз Эрсенге чейин жортуулдадым, Түпүткө (Тибетке)

кичине тийбедим (жетпедим). Батышка Йинчи-Үгүз (жердин аты)

(4) кечип, Темир-Капкага чейин жортуулдадым. Жогору (түндүккө) Жер байырку жерине дейре жортуулдадым, мынча жерге дейре жортум (чаптым). Өтүкөн жышда ийги (акылдуу) ээ жок эле, эл тутууга (башкарууга) Өтүкөн жыш (ылайык) жер эле. Бу жерде отуруп, табгач эли менен түзөлдүм (ынтымакка (5) келдим). Алтын, күмүш, ичимдикти кыйналбай-кысталбай мынча көп берип жүргөн табгач элинин сөзү таттуу, оозу (сөзү) жумшак эди (эле); таттуу сөзү менен, жумшак асылы менен азгырып, ыраак калкты өзүнө мынча (ушунча) жакын кылды. Жакын конгондон кийин азгырма билимди (бузукулукту) үйрөнүштү.

(6) Эстүү, билги кишини, эстүү алп кишини буза албас; бир киши жаңылса, көп журт тукумуна чейин кетер (жоголор) элен, таттуу сөзүнө, асыл тартуусуна алданып, көп түрк эли өлдү. Түрк эли (7) бөлүнүп, түштүктөгү Чугай жыш түгүл, Түн жайыгына коноюн дедиңер, түрк эли, кээ биринерге бузуку кишилер анда мындай деп үйрөттү: «ыраак болсоңор, жаман асыл дүйнө (таттуу) берер, жакын консоң, жакшы белек берер» деп... Билими жок билбес (киши ал сөзгө алынып, ишенип) жакын барып, көп киши өлдү.

(8) Ал жерге барсаң, түрк эли өлмөкчүсүң. Өтүкөн жеринде отуруп, ары-бери ысар (кербен) узатсаң, эч муңуң жок. Өтүкөн жышында отурсаң, түбөлүк элинди тутуп (башкарып) отурмакчысың, түрк эли ток. Ач арыксың, бирок токчулукту бир тойсоң, ачкалыкты ойлобойсуң,

(9) андайын үчүн акылман каныңдын сөзүн албай (укпай), жер сайып (кезип) бардың, көп (көбүң) анда ачтың, арыдың. Андан калганың, жер кезип тирүү-өлүүнүн ичинде тентиген элен. Теңри жалгаган үчүн өзүм (өзүмдүн) кутум бар үчүн кандыкка отурдум. Каган болуп (10) жок (жарды) элди мүлктүү кылдым, жарды элди бай кылдым, аз элди көп кылдым. Же бул сөзүмдө ката барбы? Түрк бектери, эли, муну эшитин. Түрк элин жыйып эл тутканыңды (башкарганыңды) мында чектим, жаңылып бөлүнгөнүңөрдү дагы мында чектим,

(11) не бир болгон (айтайын деген) сөздөрүмдү түбөлүк ташка чектим, аны көрүп билин (билгиле), эми түрк бектери, эли; тагыма (кандыгыма) кирген бектер жаңылышасыздар (жаңылышып жүрбөгүлө). Мен түбөлүк таш... табгач кандан бедизчи (оймочу, чегүүчү) алдырдым, чектирдим (жаздырдым). Менин сөзүмдү сындырбады (бурбады, ката кетирген жок);

(12) табгач каны ичтеги бедизчи (тамгачы, уста) жиберди. Ага өзгөчө күмбөз салдырдым, ичтишына айрыкча (эң сонун) оюу-чийүү салдырдым, таш (эстелик) тургуздум, көңүлдөгү сөзү-

мү... (он ок уулдары) татарга чейин муну көрүп билгиле, түбөлүк

(13) таш тургуздум. Бул жер тогуз жолдун тоому болгондуктан, мындай жерге түбөлүк таш (эстелик) тургуздум, жаздырдым. Аны көрүп, билиң. Бу жазууну жазган небереси Йол(л)ыгтегин.

Суруолор:

1. Күлтегиндин эстелигиндеги жазуулар 717–718-жылдары эле ташка чегилсе керек деген пикирге макулсунбу же жокпу? Ал пикир кандай аргументтерге таянат?

2. Эстеликтеги «Кичи жазуу» тууралуу эмне билесинер? Эстеликтеги окуялар кимдин атынан ортого салынат?

Тапшырма:

«Кичи жазуунун» текстин пайдаланып, ички мазмунун өз сөзүңөр менен көркөмдөп жазгыла, тааныш эмес сөздөрдүн маанисин сөздүктүн жардамы менен аныктагыла.

Орхон-энесай рун эстеликтери: көлөмдүү жазуу

Негизги окуя толугу менен «Көлөмдүү жазууда» ортого салынат. Аны 5 бөлүмгө бөлүп караса болот. Биринчи бөлүмдө (1–10-бөлүмчөлөр) үстүдө көк теңир, астыда кара жер болуп, киши баласы жаралганы, алардын үстүнөн бийлик жүргүзүш үчүн бабалары Бумын, Истеми кагандар такка отурганы, төрт булуң (тарап) баары жоо болуп, бирин ынтымакка чакырып, башкасын жүгүнтүп, чачылган элди жыйып, Түрк мамлекеттүүлүгүн орноткону айтылат.

Экинчи бөлүм (11–16-бөлүмчөлөр) Кутлугдун (Илтериш кагандын) ишмердүүлүгү тууралуу.

Үчүнчү бөлүм (17–24-бөлүмчөлөр) Капаган каганга арналган.

Төртүнчү бөлүмдүн (25–30-бөлүмчөлөр) окуялары байыркылар колдуу болуп өлгөн Капагандын ордуна бийликке келген Билге кагандын (Могиляндын) өз атынан айтылат.

Бешинчи бөлүм (31–53-бөлүмчөлөр) Күлтегиндин эрдик иштерин чагылдырат.

(30) Каган атам учканда, Күлтегин жети жашта калды, он жашында

(31) Умай энедей каныша энемдин бактысына иним Күлтегин эр атын (наамын) алды. Он алты жашында *каган агам** элин, бийлигин ушунча чыңдады, алты чуб согдыларга чейин жортуулдадык, чаптык. Табгач *Он тутук*** беш түмөн колу менен келди, салгылаштык.

(32) Күлтегин жоого жөө опурулуп (атырылып) тийди. Он тутукту башчылары менен кошо курал-жарактуу колу менен тутту. Куралдууларды каганга арнады (тартуулады). Ал колду анда жок кылдык. Жыйырма бир жашында Чача Се-

нүн менен сүңгүштүк. Эң алгач Тадыкын Чурдун боз атын минип тийди, ал ат анда өлдү.

(33) Экинчи жолу Ышбара-Йамтардын боз атын минип тийди, ал ат анда өлдү; үчүнчү жолу Йегин Силиг бектин токулуу тору атын минип тийди, ал ат анда өлдү. Жарагына (соотуна) жүздөн артык (ашык) ок тийди, башына бирди да тийгизбеди...

(34) Анын жоого тийгенин түрк бектери көп билесиздер. Ал колду анда жок кылдык. Андан кийин йер байырку уруусунан улуг Иркин жоо болду. Аны Түрги-Йаргун көлдө буздук (кыйраттык); улуг Иркин аз гана эрлери (кишилери) менен качты. Күлтегин жыйырма

(35) алты жашында кыргыздарга карай жортуулдадык. Сүңгү бою карды жиреп, Көгмен черин ашып, кыргыз журтун уйкуда бастык. Каны менен Суңа черинде сүңүштүк. Күлтегин Байыркудан алынган ак айгырды минип опуруп тийди; бир эрди ок менен учурду,

(36) эки эрин удаа сайды, ал чабышта Байыркунун ак айгырынын жамбашы сынды. Кыргыз канын өлтүрдүк, элин алдык.

* Мында ал каган агам деп атасы Илтериш кагандын иниси Капаган каганды айтып жатат.

** *Он тутук* (б.а., канзада Ли Дан, 702-жылы көрүнүктүү кытай аскер башчысы, 710–712-ж. бийлиги зор император, ал кадимки кытай императору Жуй-Цзундун өзү).

Ал жылы түргөшкө карай Алтын жышты тогуп (ашып),

(37) Эртиш суусун кечип жортуулдадык. Түргөш элин уйкуда бастык. Түргөш кагандын колу Болчуда оттой жанып, бороондой келди, сүңгүштүк; Күлтегин Башгу деген боз атты минип тийди.

(38) Анда жана кайра кирип, түргөш каганынын буйрук берчүсүн, аздардын тутугун колу менен тутту. Каганын анда өлтүрдүк, элин алды; кара түргөш элинин баары багынды. Ал журттту Табарга кондурдук, кайра жортуулдап, согд элин оңоюн деп,

(39) Йинчи-Үгүздү кече Темир Капкага чейин жортуулдадык. Андан кийин түргөш журтунун көпчүлүгү (өзүнө) кайрадан жоо болуп, аларга каршы барды. Биздин колдун аты торук, азыгы жок эле, алп кишилери (эрлери) бизге тийишти. Андай (40) убакка өкүнүп, Күлтегинди бир аз эри (жоокерлери) менен жибердик. Ал улуу (катуу) салгылашыптыр, алп Шалчынын ак боз атын минип тийип, түргөш журтун анда өлүм таптырган (чапкан) жана (кайра) жортуулдап... бирге Кушу тутук менен чабышкан, (41) эрлеринин (эркектеринин) көбүн өлтүргөн; үй-мүлкүн калтырбай көп алып келди. Күлтегин жыйырма жети жашында карлук журту барды-келдиден (эркин-

диктен) пайдаланып жоо болду. Ыйык-Тамагдын башында сүңгүштүк. Күлтегин ал сайышта отузду жашайт эле;

(42) алп Шалчынын агын (ак) атын минип опуруп тийди. Эки эрди удаа жанчты (өлтүрдү). Карлуктарды өлтүрдүк, алдык. Аз журту жоо болду. Кара-Көлдө сайыштык; Күлтегин отуз бирди жашайт эле, алп Шалчынын агын (ак) атын минип, опуруп тийди;

(43) аз элтеберин (кол башчысын) тутту, аз эли анда жок болду. Каган агамдын эл-журту козголоң чыгарганда, журт арасында кек болгондо, биз изгил эли менен сүңгүштүк. Күлтегин алп Шалчынын атын минип опуруп тийди. Ал ат анда жыгылды (өлдү).

(44) Изгил журту өлдү (кырылды). Тогуз-огуз журту өз журтум эле; Теңири, жер козголгон үчүн жоо болду; бир жылда беш жолу сүңгүштүк, эң илгери (алгач) Тогу Балыкта сүңүштүк.

(45) Күлтегин Азмандын ак атын минип, опуруп тийип, алты эрди жанчты (өлтүрдү), кол тийишкенде жетинчи эрди кылычтады; экинчи жолу Кушлакта эдиздер менен сүңгүштүк. Күлтегин аздардын буурулун минип, опуруп тийип, бир эрди сайды,

(46) тогуз эрди кубалап сайды, эдиз анда өлдү; үчүнчү жолу огуздар менен сүңгүлөштүк. Күлтегин Азмандын ак атын минип тийди, жанчты; колун жанчтык; төртүнчү жолу Чүш тоосунун башында чабыштык; түрк журтунун аягы талыды, жаман болот эле; озуп келген колун Күлтегин сүрүп,

(47) тоңра уруусунун он эрин, Тоңра тегинди жоктоп жатышканда, ийирип (курчап) өлтүрдүк. Бешинчи жолу Эзгенти-Кадазда огуздар менен чабыштык. Күлтегин аздардын буурулун минип тийди,

(48) эки эрди жанчты (сайды), балыкка (шаарга) барбады. Ал кол анда өлдү. Магы-Коргондо кыштап, жазында огуздарды көздөй кол аткардык. Күлтегинди үйгө (ордого) башкарууга кайтардык. Огуз – жоо ордону басты. Күлтегин *Өзсиздин** агын (ак боз) атын

(49) минип, тогуз эрин жанчты, ордону бербеди. Энем – катун, аны улаган энелерим (атасы Билге кагандын башка аялдары, токолдору), женелерим, келиндерим, канышалар күң болмокчу эле, өлүгү журтта, жолдо жатып калмакчы эле (нер). Күлтегин жок болсо, көбүнөр

(50) (баарыңар) өлмөкчү эленер. Иним Күлтегин керегек болду (өлдү). Өзүм сагындым (аза күттүм), көрөр көзүм көрбөс, билер билгим (акылым) билбестей болду, өзүм сагындым (аза күттүм). Убакыт, теңири (бешенеге) жазат, киши уулунун баары өлгөнү төрөлгөн.

(51) Ушунча сагындым (кайгырдым, аза күттүм), көзгө жаш келет, көңүлгө сый (кайгы, муң)

келет, кайра сагындым (кайгырдым), катуу сагындым (кайгырдым); эки шад (ага) улай иниттуугандарым, бектерим, журтум көз жашы (кабак-кашы) бүркөлөт, жаман болот деп сагындым (кайгырдым).

(52) Ыйлап-сыктаганга кытан (кара кытай), татабы журтунан Удар Сеңүн баштап келди; табгачтардан Иейи-Ликең келди, бир түмөн (он мин) асыл дүнүйө, алтын, күмүштү керегинче (эсепсиз) алып келди. Түпүт (тибет) каганынан Бөлөн келди. Арттан – күн батыштагы согд, берчекер (фарсы?), букарак (Бухара) улустарынан (өлкөлөрүнүн) журтунан Нен Сеңүң, Огул таркан келди.

(53) Он ок (журтунан), уулуман, түргөш каганынан Макрач тамгачы (мөөр сактагыч), Огуз Билге тамгачы келди. Кыргыз каганынан Тардуш Ынанчу Чур келди; имарат этүүчү (куруучу), бедиз жаратуучу (оймо-чийме салуучу), жазуу таш этүүчү чебер, табгач кагандын жээни *Чаң Сеңун*** келди.

Күлтегин *кой жылы он жетинчи (күнү) учту***, тогузунчу айдын жыйырма жетисинде жоктодук (көмдүк).***** Имараттын оймо-чиймесин, битиг ташын (жазуу чегилген таш эстелигин) мечин жылы жетинчи ай (ноябрь) жыйырма жетинчи күнү багыштады. Күлтегин кырк артыгы жети (кырк жети) жашында булут болду (өлдү), мынча көп бедизчини тойгундар (чини барлар) менен элтеберлер келтирди.

* *Өгсиз* (жетим, энесиз маанисинде).

** *Чаң-Сеңун*, б.а. Лю Сян (ишенимдүү маалыматтар боюнча Күлтегинди көмүүгө кытай тарабынан аскер башчы Чжан Цюй менен ордо киши Лю Сян келген).

*** Күлтегин 731- жылдын 27- февралында өлгөн.

**** 731- жылдын 1- ноябрында көмүлгөн.

«Күлтегин» эстелик-дастаны тууралуу жалпы маалымат. Бешинчи бөлүм жеке Күлтегинге арналгандай. Эгер адепки 4 бөлүмдү бүтүн бир чыгарманын кеңири түрдөгү прологу, ал эми 5-бөлүмдү негизги бөлүм катары карасак, анда эстелик-жазууну толук кандуу дастан-эпос эсебине кошсо болот.

Бул бөлүмдө окуялар Күлтегиндин бала кезинен тарта ортого салынат. Атасы Кутлуг (Илтериш каган) өлгөндө, Күлтегин 7 жашта болот. Ал он жашында жоого аттанып, он алты жашынан бардык жортуулдарга катышат. Бул салгылашууларда Күлтегин өзүн теңдешсиз баатыр катары көрсөтүп, табгач Он тутукту – канзада Ли Данды кол башчылары менен бирге колго түшүрөт.

Жыйырма бир жашында Чача Сеңүң менен беттешип, кармаш айыгышкан мүнөзгө өтөт. Ушунда дастандын автору Йоллыгтегин Күлтегин минип салгылашка түшкөндөгү өлгөн аттар-

ды бирден санайт. Бул өзүнчө бир оригиналдуу көркөм табылга сыяктуу. Минтип өлгөн аттарды бирден саноо уруштун катуулугунан, Күлтегиндин өлөр-тирилерине карабай алдыңкы сапта жүргөн көзү жок эрдигинен, туруктуулугунан кабар берет. Көп өтпөй байырку уруусунан улуг Иркин жоо болуп, анын колу Түрги-Йаргун көлүндө кыйратылат.

Күлтегин жыйырма алты жашында кыргыздарга карай жортуулга аттанышат. Түрк кошуунун баштап баруу жоопкерчилигин бул жолу айтылуу аскербашы Тонукөк өзүнө алат. «Ал кытайда тарбияланып, балким Конфуцийди* окуган, эрдигине эси айкашкан 65 жаштагы, кытайлар жазгандай, «эл айрыкча сыйлаган, ары сестенген, жашы улгайган сайын акылы, тажрыйбасы артып бараткан жан эле».** Тизе бою карды кечип, өтө алгыс Саян тоолорунун кыркаларын, Көгмен токоюн ашып, кыргыз журтун уйкуда басышат. Кыргыздар эс-учун жыйгандан кийинки чоң кармаш Суңа черинде болуп өтөт. Күлтегин байыркудан алган ак айгырды минип опурулуп тийип, бир эрди жаанын огуна алып, эки эрин удаа сайып түшүрөт. Кыргыз каганы Барсбекти өлтүрүп, жеңишке жетишишет.

Ошол эле жылы Эртиш (Иртыш) суусун кечип өтүп, түргөш элин да уйкуда басышат. Күлтегин бул жолу да алдыңкы сапта болуп, Башгу деген атты минип урушка кирет. Мында ал түргөш каганынын буйрук берчүсүн, аздардын тутугун (кол башчысын) туткунга алат.

Күлтегин андан кийин да далай жортуулдарга катышып, теңдешсиз эрдиги, туруктуулугу менен айырмаланып, башкаларды алдыга сүрөп, демине дем кошуп турду. Отуз жашында карлуктарга каршы аттанып, Ыйык-Тамагда алардын таш-талканын чыгарды. Аз журтуна каршы жортуулда

* *Конфуций* (Кун-Цзы; б.з.ч. 551–479- жж.) – байыркы кытай ойчулу.

** Төлөн Насирдинтегин. Адабий ата мурасыбыз. Китепте: Барс-бек – кыргыздардын каганы. – Б.: Ала-Тоо, 1993. – 78-б.

Күлтегин алп Шалчынын ак атын минип, урушка кирет. Мында ал аздардын элтеберин (кол башчысын) колго түшүрөт. Анан Күлтегин изгил, тогуз огуз элдерине согуш ачып, улам өлгөн атын алмаштырып, аламан урушта алты эрди жанчып, жетинчисин кылычтап өлтүрөт. Эдиздер менен болгон кагылышта аздардын буурулун минип, тогуз эрди кубалап сайып түшөт. Огуздар да оной жоо эмес, түрктөргө алар менен үчүнчү, төртүнчү ирет согушууга туура келди.

Бул согуштар түрк кошуунун, элин алсыратты, бирок кырылыштын аягы суюлар эмес. Күлтегин болбогондо, түрктөрдүн иши небак бүт-

мөкчү эле. Согуш ачмакчы болуп келаткан тоңра уруусунун аскерин артка сүрүп, он белдүү баатырын, Тоңра тегинди жоктоп жатышканда курчоого алып жеңишке жетишишет.

Өчүгүшкөн жоо огуздар бешинчи жолу уруш ачып, кагылыш айыгышкан мүнөзгө өтөт. Көк түрктөр аз жерден жеңилип кала жаз-дайт. Бо-роон болуп атырылып, элди тыптыйпыл кырылуудан дале Күлтегин сактап калат. Бул согушта ал баатырларча курман болот.

Күлтегиндин өлүшү агасы Билге каган, жалпы түрк журтчулугу үчүн орду толгус, айтса сөз жеткис оор кайгы болгон. Көрүнүктүү саясий ишмер, теңдешсиз баатыр, даңазалуу аскер башчы болгону үчүн аны көмүүгө Кытай, Тибеттен, кыргыз жергесинен бери белгилүү бийлик ээлери келип, күмбөзүн атайын алдырган кытай усталары куруп, бүтүргөн эрдик иштерин таш бетине Билге кагандын уулу Йоллыгтегин чегип жазат.

Күлтегин эстелигиндеги окуялар өтө кысылып, тезис сымал кыска-кыска баяндалып, тулкусуна бир канча томдук роман-эпопеянын мазмуну сыйдырылгандай. Чагылдырган идеясы да ар кыл. Мындагы башкы баатыр Күлтегиндин жүрүм-туруму, баскынчылык кылып көп урууларга, элдерге согуш ачканы жалаң эле талап-тоноо, олжо алуу, бекер оокатка туйтунуу максатына баш ийдирилгендей болуп туюлганы менен, эстелик-баянда эл-жерди коргоо, тектеш элдерди, урууларды бир жерге топтоп ирилештирүү, чачылганды бириктирүү, жыйноо, мамлекетти күчтөндүрүп, бирдиктүү уруу союзу болууга умтулуу, теңдешсиз баатыр уулдарынын бүтүргөн албан иштерин даңазалоо идеялары да жетишерлик. Анан, албетте, согуш деген согуш. Ал оюнчук болбогондон кийин, мында айкөлдүк, чыныгы баатырдык менен катар тыптыйпыл кылып кыруу, аёосуздук көрүнүштөрү да жок эмес.

Күлтегин – баарыдан мурда эл баатыры, өз журтчулугунун теңдешсиз патриоту. Ал өлүм жөнүндө эч ойлобойт, коркууну билбейт, дайым алдыда, уруштун кызуусунда жүрөт. Ал мансапка, бийликке да умтулбайт. Капаган каган өлүп, өлкөдө башаламандык туулганда, аскерий төңкөрүштү жүзөгө ашырып, анан бийликти агасы Могилянга өткөрүп берет. Йоллыгтегин бул эстелик-дастанында эл баатыры, байыркы түрк жамагатынын даңктуу кол башчысы Күлтегиндин образынын мыкты деңгээлде, талаптагыдай бүткөрүлүшүнө жетише алган.

Суроолор:

1. Эстеликтеги «Көлөмдүү жазуу» тууралуу эмнени айта аласыңар? Билге кагандын Күлтегинге болгон сыймыктануу сезими, аны өтө жогору баалары кайсыл сөздөрүнөн ачык байкалат?

2. Күлтегин кайсы элдерди багынтат? Анын тайманбас курчтугу, баатырдык сапаттары кандай көркөм сөз каражаттары, сүрөттөөлөр аркылуу берилет?

Тапшырмалар:

1. Кичи жана Көлөмдүү жазуунун материалдарын пайдаланып Күлтегинди мүнөздөгүлө.

2. Тексттен түшүнүксүз сөздөрдү таап, маанисин чечмелегиле.

3. «Көлөмдүү жазуунун» текстине удаа берилген окуу материалын пайдаланып, чыгармачылык мүнөздөгү дил баян жазып келгиле.

Ойлон: Күлтегинди көмүүгө төгөрөктүн төрт бурчунан көп киши, далай өлкөлөрдүн өкүлдөрү келишкени эмнеден кабар берет? Аны бабабыз Манас баатыр менен салыштырып тең катар кароого болобу же жокпу? Деги Күлтегин ким?

Адабияттар:

1. Абдыразаков А. Алтынчы-тогузунчу кылымдардагы поэтикалык эстеликтер. Окуу куралы. –Бишкек: КМУ, 1993.
2. Абдыразаков А. Орхон – Енисей жазуулары. Окуу куралы. –Бишкек: БГУ, 1995.
3. Абдыразаков А. Орхон-Енисей байыркы турк жазуулары жана рух башаттары. Окуу куралы. –Бишкек: Бийиктик, 2004.
4. Абрамзон С.Н. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары.–Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1999.
5. Бернштам А.Н. Енисей кыргыздарынын биздин замандын VI – X кылымдарындагы коомдук-экономикалык түзүлүшү. Китепте: Кыргыздар II том. –Бишкек, 1991, 279-293-беттер.
6. Бичурин Н.Я. Енисей кыргыздары тууралуу. Китепте: Кыргыздар II том. –Бишкек, 1991.
7. Гумилёв Л.Н. Байыркы түрктөр. –Бишкек, 1999. -524 б.
8. Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перси авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө. //Ала Тоо. № 8. 1988.